

MİZÂB-ı KÂ'BE

(bk. ALTIN OLUK).

MİZAÇ

(المزاج)

Klasik psikolojide ahlât-ı erbaanın farklı nisbetteki karışımının meydana getirdiği şahsiyet tipleri için kullanılan bir terim (bk. AHLÂT-ı ERBAA; ŞAHSİYET).

MİZAH

(المزاح)

Edebiyatta düşünceleri espri ve nükteyle süsleyerek anlatan söz ve yazı çeşidi.

Aslı, "şaka ve latife yapmak" anlamındaki **mez** kökünden masdar ismi olan **müzâhtır**. Kelime Kur'an'da geçmemekle beraber hadislerde mez kökünden çeşitli türevler bulunduğu gibi (Wesinck, *el-Mu'cem*, "mzh" md.) bir hadiste "düâbe"nin mizah anlamına geldiği belirtilmiştir (*Müsned*, III, 67). Edebî eserlerde "cidd" in (ağır başlılık) karşısı olarak daha çok hezl, bazan da mez kullanılmıştır.

Mizah, düşünceleri şaka ve nüktelerle süsleyerek anlatan söz ve yazı çeşidi olmakla birlikte zaman içinde daha ağır türleri de içine alan bir terim haline gelmiştir. Mizahta temel hedef güldürme ise de çok defa güldürmenin altında fert ve toplumdaki aksaklıkları, çirkinlikleri eleştirme ve iğneleme, düzeltme amaçları da gizlidir. Kin ve intikam duygusundan kaynaklanmayan mizahta küçük düşürme amacı yoktur; daha ağır şekilleri olan istihzada ise hedef, üstü örtülü ve iğneleyici alaydır. Mizah halk zekâsının ürettiği bir savunma aracı olup gülünç hikâye ve fıkraların en az saldırgan olan biçimine dayanır. Mizahın özü şaka sayesinde duygu patlamasının önüne geçmektir. Gerçeklerin sebep olduğu acılara boyun eğmeyen mizah, cemaat kimliğini dile getirme biçimlerinden biri olduğu gibi zulme dayanan yönetimlere karşı aşağı tabakalardan gelen bir direniş biçimidir (Fenoglio – Georgeon, s. 7-14). Mizahın kaynağı, ifadenin katı sınırlarının kelime oyunu ve sözlü şaka türleriyle aşılmasından doğan komiklikler.

□ ARAP EDEBİYATI. Câhiliye devrinde bazı şairlerin hicivlerinde mizahî unsurlara rastlandığı gibi Lahmîler'in sara-

yında kralları güldüren soytarılar da bulunuyordu. Irak Kralı Cezîme el-Ebraş'ın nedimleri Mâlik (b. Fâric) ve Akîl kardeşler hiçbir fıkra ve sohbeti tekrar etmeden kırk yıl nedimlik yapmışlar ve bu konuda darbimesel haline gelmişlerdir.

Kur'an'ın tefekkürü emredip alayı ve hicvi yasakladığı, İslâm ahlâkının ağır başlılık ve vakarı temel ilkeler kabul ettiği bilinmektedir. Bazılarına göre ideal müslüman tipi fazla gülmeyen, daima ölümü hatırlayarak hüzünlü duran kimsedir. Bu sebeple şakaları ve mizahçı karakterleriyle tanınmış müslümanların şahitliği, güvenilirliği ve hadis râviliği sorgulanmıştır. Şeytanın tuzağı ve nefsin aldatması olduğu şeklindeki bazı hadis rivayetlerine dayanılarak mizah ve şakanın insanın vakarını ortadan kaldıran bir davranış olduğu ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in şaka yapmayı tasvip ettiğini, kendisinin de şaka yaptığını gösteren rivayetler vardır. Ayrıca Hz. Ali'nin, "Kalpler de bedenler gibi yorulur, onları hikmetli sözlerle dinlendirin, şaka yapan yaşlanmaz" dediği bilinmektedir. Bazı âlimlerle şair ve ediplerin şaka ve mizahın yararlarını öven görüşleri de mevcuttur (Ebû İshak el-Husrî, s. 12-51; İbnü'l-Cevzî, *Ah̄bârü'z-zırâf*, neşredenin girişi, s. 13-18; Nüveyrî, IV, 1-3). Nitekim Resûl-i Ekrem ile ashap ve tâbiînin günlük hayatlarında şaka ve mizahın yer aldığı, insanlar arasında nezih şaka ve mizahın sünnet konumunda olduğu Süf-yân es-Sevrî gibi âlimler tarafından dile getirilmiştir. Şakalarında doğruluğu ve zarafeti ilke edinen Hz. Peygamber'in mizah üslûplarından biri "tahsîlü'l-hâsil" adı verilen, herkeşçe bilinen gerçeklerin kinaye yoluyla ilginç bir biçimde ifade edilmesi şeklindedir. Resûlullah'ın mizahlarının birçoğu kinaye veya tevriye sanatına dayanır. Bir yolculukta birkaç kişinin, eşyalarını taşıması için üzerine yüklediği Sefîne adlı bir hizmetçiye, "İşte şimdi gerçekten sefine (gemi) oldun" demesi buna örnek teşkil eder (*Müsned*, V, 220, 221, 222). Nuaymân b. Amr, Resûl-i Ekrem zamanında yaptığı şakalarla bilinen bir sahâbidir (İbn Kuteybe, I, 316-317, 320). Abdullah b. Ömer ile Kâdî Şüreyh de mizahî anekdotlarıyla tanınmıştır. Bunun yanında Medine, I. (VII.) yüzyıldan itibaren çıkardığı mizahçılarla mizahî edebî tür düzeyine yükselten bir ekolün merkezi olmuştur (*EI*² |Fr.], II, 549).

Emevîler döneminde tâbiîn neslinden olan mizahçı bir sınıf teşekkül etmiş, Mu-

âviye'den itibaren halifelerin sarayları komiklere kapılarını açmıştır. Muâviye, Kâdî A'meş, İbn Sîrîn ve Kâdî Şa'bî dönemin esprileriyle ünlü isimlerindedir. Gramer âlimi Ebû'l-Esved ed-Düellî tevriyesiz ve telmihsiz mizahlarıyla tanınır. Mizah ve esprinin kazanç vasıtası haline gelmesi Eş'ab'la başlamış, onun mizahî anekdot ve esprileri (Rosenthal, s. XII) edebî eserlerde yer almıştır. Emevî mizahının gelişmesinde dönemin en ünlü şairleri olan Cerîr ile Ferezdak ve Cerîr ile Ahtal arasında uzun zaman süren ve "nekâiz" (münâkazât) adı verilen şiir atışmalarının önemli yeri vardır.

Abbâsiler devrinde Arapçılığa karşı Arap olmayan unsurların bir tepkisi şeklinde ortaya çıkan Şuûbiyye akımı sonucunda Araplar'la her alanda kıyasıya rekabet başlamış, Araplar'ın çöl hayatı ve kabile taassubu gibi Câhiliye gelenekleri şiirlerde mizah malzemesi yapılmıştır. Mehdi-Billâh ve Hârûnürreşid zamanında görülen ekonomik gelişmeye paralel olarak lüks artmış, halife sarayları mizah üreticileri nedimler ve soytarılarla dolmuştur. Bu dönemde görülen başlıca mizah şekilleri şöylece sıralanabilir: 1. Gaflet ve ahmaklık üzerine kurulanlar. Gerçekten dalgın, saf ve ahmak olanlar mizah üretilmesine yol açtıkları gibi bunu bir kazanç aracı edinerek saf ve ahmak numaralarıyla mizah üretenler de vardır. Arap dünyasında bu konuda en meşhur isim Cuhâ'dır. Zeki olduğuna dair rivayetler olmakla birlikte Cuhâ'nın daha ziyade ahmaklığı darbimesel olmuş ve Câhiz'in eserlerinde bu yönüyle yer almıştır. Kendisine hamakatle ilgili mizahî anekdotlar izafe edilen Bağdatlı zengin İbnü'l-Cesâs'ın aslında son derece zeki olmasına rağmen malını korumak için böyle bir yola başvurduğu kaydedilir (Kütübî, I, 375). Ebû'l-Anbes es-Saymerî, İbn Memmâtî'nin, anekdotlarını *el-Fâşûş fi ahkâmi Karakuş* adlı eserinde topladığı (Kahire 1311) Selâhaddîn-i Eyyübî'nin Kahire valisi Bahâeddin Karakuş, teolojik ve politik fıkraları İbn Zülâk tarafından bir araya getirilen (*Ah̄bârü Sibeveyh el-Mısrî*, Kahire 1933) Sibeveyhi Muhammed b. Mûsâ el-Mısrî de bu tür mizahın ustalarındandır. Uleyyân, Behlûl, Sabbâh el-Müvesves gibi daha çok deli numarası yapanlar da aynı çeşit mizah üreticileri arasında yer alır. 2. Tufeylilik ve dilencilikten kaynaklananlar. Emevîler devrinde ortaya çıkan tufeylilik ve dilencilik mizahı Abbâsiler zamanında özellikle IV. (X.) yüzyılda yaygınlaşmıştır. Tufeylilerin önderi olan

MİZAH

ve buna adını veren Tufeyl b. Zellâl, esprileri ve kurnazlıklarıyla düğün ve ziyafetlere davetsiz katıldığından “Tufeylü'l-a'râs (arâis)” lakabını almıştır (İbn Kuteybe, III, 232). Müzebbid el-Medîni, Gâdirî, Ebû'l-Hâris Muhammed b. Amr Cümmeiz ve Cemmâz gibi kişiler de Abbâsî saraylarında güldürüleriyle menfaat elde eden mizah üreticileridir. Bunun neticesinde Sâsânî hilelerini dile getiren mizah edebiyatı ve bu konuyu işleyen makâmâ türü doğmuş, Bedüzzaman el-Hemedânî ve Harîrî bu konuları işleyen makâmeler kaleme almıştır. 3. Tehekküm yoluyla mizah. Alayın espriye ve karikatürize etmeye dayanan türü olup genellikle amacı eleştiri ve düzeltmedir; çok defa hicivle karıştırılır. Tehekküm müjdeleme yerine korkutma, medih yerine hiciv, vaad yerine vaîd gibi zıtları kullanmak suretiyle gerçekleştirilen istiâre-i tehekkümiye üslubunu taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de kâfir ve münafıklara yönelik müjdelemenin uyarıma yerine (tebşîr-inzâr), azap ve ateş için de tatma (zevk) fiilinin kullanılması gibi. Tehekküm bazı kusur ve garipliklerin karikatürize edilmesi şeklinde de olabilir. İbnü'l-Mukaffa'nın, Basra Valisi Süfyân b. Muâviye'ye uzun burnunu ayrı bir kişi kabul ederek tesniye sığasıyla “es-selâmü aleykümâ” şeklinde selâm vermesi bu tür içinde mütalaa edilir. Câhiz'in mizah üslubuna da tehekküm hâkimdir. Onun cimrilikle alay ettiği ve onların mizahî fıkralarını topladığı *Kitâbü'l-Buḥâlâ*' ile *et-Terbî' ve't-tedvîr* adlı eserlerindeki tasvirleri mizahın zirvesi olarak değerlendirilir. Bu sebeple mizahı edebî bir tür şeklinde ilk ortaya koyan kişinin Câhiz olduğu kabul edilir. 4. Kelime ve mâna oyunlarından faydalanma. Cinas, tîbâk, seci gibi lafız ve kinaye; ta'riz, tevriye gibi mâna sanatlarını kullanarak özel isimlerin lafız veya anlamlarını mizahî bir alana çekip bunlara yeni bir anlam yüklemek suretiyle olur. Bedüzzaman el-Hemedânî ile Ebû Bekir el-Hârizmî'nin münazaralarında, Sâhib b. Abbâd, Maarî, Kâdî el-Fâzil, Kâdî Ahmed el-Errecânî ve İmâdüddin el-İsfahânî'de kelime oyunlarına dayanan mizah üslubu görülür. 5. Muhatabın sözüne veya sorusuna benzeri bir soru ile karşılık verme. Halife Mûsâ el-Hâdî'nin mecnun Uleyyân'a sorduğu, “Uleyyân'ın anlamı nedir?” sorusuna karşılık onun dudakları kapanmayan halifeye, “Mûsâ, 'dudakların kapa'nın anlamı nedir?” diye yine bir soru ile cevap vermesi bu türe örnek teşkil eder (İbn Habîb, s. 169). 6. Harzırcıca. Bu tür mizahların çoğu espri

içerir ve özellikle bedeviler bu konuda meşhurdur. Bir bedevinin yaklaştığını görünce önündeki incir tabağını elbisesinin altına saklayan ev sahibi gelen misafire, “Kur'an okuyuşunuz güzel midir?” diye sormuş, o da “evet” diyerek Tin sûresinin ikinci kelimesi olan “والزيتون” den okumaya başlamış, ev sahibi “والنبي” (incir) nerede kaldı?” diye sorunca bedevî, “O elbisenizin altında değil mi?” cevabını vermiştir (İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ*, s. 104). Yalancı peygamberlerin verdiği bu tür mizahî cevaplar kendilerini çok defa ölümden kurtarmıştır. Halife Me'mûn elleri bağlı (mukayyed) vaziyette huzuruna getirilen bir yalancı peygambere, “Sen mürsel nebî misin?” diye sorunca o, “Hayır ben mukayyed (bağlı) bir nebîyim” diyerek mürsel (gönderilmiş peygamber) kelimesinin uzak anlamını (serbest, bağısız) kastedip tevriye üslubu ile sözü mizah alanına kaydırmıştır.

İslâm'ın ilk asrından itibaren mizah üreticilerinin anekdotlarına dair eserler yazıldığı gibi zekiler, ahmaklar, deliler, yalancı peygamberler, cimrilikler, asalaklar gibi toplumun değişik katmanları ile meslek gruplarına mensup mizah üreticilerinin hikâyelerini toplayan birçok eser de kaleme alınmıştır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yer alan bu tür teliflerin çoğu zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak bunların bir kısmı Câhiz'den itibaren çeşitli müelliflerin eserlerinde görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin bu alanda muhtelif çalışmaları vardır (*Aḥbârü'z-zurâf*, neşredeninin girişi, s. 28-40). Günümüzde de mizah edebiyatına dair birçok eser kaleme alınmıştır. Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın *Cuḥâ ed-dâhikü'l-mudḥik*'i (Kahire 1956) mizahın felsefesine, Zekeriyâ İbrâhîm'in *Sikûlûciyyetü'l-fükâke ve'd-dihk*'i (Kahire 1986) mizahın psikolojik boyutuna dairdir. Bunlardan başka Enis Füreyyha'nın *el-Fükâhe 'inde'l-'Arabî* (Beyrut 1962), Abdülganî el-İtrî'nin *Edebüne'd-dâhik* (Beyrut 1970), Abdülkerîm el-Yâfî'nin *Dirâsât fenniyye fi'l-edebî'l-'Arabî* (Dimaşk 1972), M. Receb en-Neccâr'ın *Cuḥâ el-'Arabî* (Küveyt 1978), Franz Rosenthal'in *Erken İslâm'da Mizah* (trc. Ahmet Arslan, İstanbul 1979), I. Fenoglio – F. Georgeon'un *Doğuda Mizah* (trc. Ali Berktaç, İstanbul 2000) adlı kitapları zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, “mzh” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1533; Wensinck, *el-Mu'cem*, “mzh” md.; *Müsned*, III, 67, 127, 260; V, 220, 221, 222; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, Beyrut, ts. (Dâ-

rü'l-âfâk'l-cedîde), s. 169, 379-382; Câhiz, *el-Cid ve'l-hezl (er-Resâ'il* içinde, nşr. P. Kraus – M. Tâhâ el-Hâcîrî), Kahire 1943, s. 61 vd.; a.mlf., *et-Terbî' ve't-tedvîr (er-Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1399/1979, III, 55-109; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr*, I, 182-183, 316-317, 320; II, 45, 162-163; III, 232; İbn Abdürabbih, *el-İkdû'l-ferid*, I, 143-144, 243-244; II, 290; IV, 489-494; VI, 143-217, 379-475; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eḡânî*, IV, 62-63; IX, 122-138; X, 138-139; XI, 118; XVI, 83-84; XVII, 83-105; XX, 89-92; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 69, 88, 101-104, 111, 120-121, 148, 151, 153, 313-316; Muâfâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâşihu's-sâfi* (nşr. M. Mürsî el-Hü-lî), Beyrut 1413/1993, neşredeninin girişi, I, 62-70; II, 286-288, 310, 425, ayrıca bk. tür.yer.; Bedüzzaman el-Hemedânî, *Makâmât* (nşr. Muhammed Abdud), Beyrut 1982, s. 80-82, 90-91, 160-161, 167-170, 173-179, 241-244; Ebû İshak el-Husri, *Cem'ü'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir* (nşr. Rihâb Hıdır Akkâvî), Beyrut 1413/1993, s. 12-82, ayrıca bk. tür.yer.; Ebû Sa'd el-Âbî, *Neşrü'd-dür* (nşr. Osman Bû Gânîmî), Tunus 1983, s. 200-204, 218-222, 227-243, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis*, I, 94-106, 115-116, 556-571; Râgîb el-İsfahânî, *Muḥâdarâtü'l-üdebâ*, Kahire 1287, I, 177-179; Zemaḥşerî, *Rebî'u'l-ibrâr* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1412/1992, II, 39-91; V, 111-123; İbnü'l-Cevzî, *Aḥbârü'z-zurâf ve'l-mütemâcinin* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1990, neşredeninin girişi, s. 13-18, 28-40, 46-53; a.mlf., *Aḥbârü'l-ḥamkâ ve'l-muḡaffelin*, Beyrut 1405/1985, s. 6-89; a.mlf., *Kitâbü'l-Ezkiyâ*, Beyrut 1985, tür.yer.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 1-3; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medḥal*, Kahire 1401/1981, I, 205-206; III, 223-224; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 375; İbn Hicce, *Şemerâtü'l-evrâk* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1971, s. 56; İbşîhî, *el-Müstetraf*, II, 503-528; Abdülkerîm el-Yâfî, *Dirâsât fenniyye fi'l-edebî'l-'Arabî*, Dimaşk 1972, s. 650-652; Franz Rosenthal, *Erken İslâm'da Mizah* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul 1979, s. XII-XIII, 3-10, ayrıca bk. tür.yer.; Kemâl Halâyî, *et-Tarâif ve'n-nevâdir ve'l-mülah*, Beyrut 1994, tür.yer.; Riyâz Kuzayha, *el-Fükâhe ve'd-dihk*, Beyrut 1418/1998, tür.yer.; I. Fenoglio – F. Georgeon, *Doğuda Mizah* (trc. Ali Berktaç), İstanbul 2000, s. 7-14; Hasan Çiftçi, “Klasik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, Erzurum 1998, s. 139-162; Muhammed b. Abdullah Veled Kerîm, “el-Mizâh fi's-sünne”, *Mecelletü'l-buḥûşî'l-İslâmiyye*, sy. 68, Riyad 2003, s. 343-383; Ch. Pellat, “al-Djidd va'l-hazl”, *EP* (Fr.), II, 549-550.

İSMAIL DURMUŞ

□ FARS EDEBİYATI. İran'da mizah için genellikle yine Arapça kökenli *tanz* kelimesi kullanılmış ve kavram olarak da buna kişisel çıkardan uzak, topluma hizmet amacına yönelik mizahtan ziyade “fert ve toplumun kusurlarını eleştirme, alay etme ve eğlenme” anlamı verilmiştir. Klasik Fars edebiyatında sosyal eleştiri düşüncesi gelişmediği ve edipler sa-